

WILHELM II

CHRISTOPHER CLARK BIJ DE BEZIGE BIJ

Slaapwandelaars
IJzeren koninkrijk

Christopher Clark

WILHELM II

De laatste Duitse keizer

Vertaald door Huub Stegeman

2017
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2000, 2009 Christopher Clark
Copyright Nederlandse vertaling © 2017 Huub Stegeman
Oorspronkelijke titel *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power*
Oorspronkelijke uitgever Penguin Books, Londen
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagfoto Bettmann/Corbis Images
Foto auteur Nina Lübbren
Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 90 234 6600 0

NUR 680

debezigebij.nl

Voor mijn vader, Peter Dennis Clark

Inhoud

Voorwoord 9

1. De jonge jaren 13
2. Aan de macht 47
3. Alleen verder 85
4. Binnenlandse politiek van Bülow tot Bethmann 135
5. Wilhelm II en het buitenlands beleid (1888-1911) 177
6. Macht en publiciteit 227
7. Van crisis naar oorlog (1909-1914) 263
8. Oorlog, ballingschap, dood (1914-1941) 313

Conclusie 363

Noten 373

Dankwoord 421

Lijst van afbeeldingen 423

Personenregister 425

Voorwoord

Hoeveel macht de laatste Duitser keizer nu werkelijk had, is al geruime tijd het onderwerp van een stevige discussie onder historici. Stond het keizerrijk in zijn laatste periode onder de ‘persoonlijke heerschappij’ van Wilhelm? Was het een ‘monarchie van vlees en bloed’ waarin het karakter en de voorkeuren van de soeverein bepalend waren voor de concrete politiek? Of was de macht toch eerder in handen van de ‘traditionele oligarchieën’ en ‘anonieme krachten’ die een onbeduidende ‘schaduwkeizer’ naar de marges van het politieke proces hadden gemanoeuvreed?¹

Veel van de interessantere literatuur over dit thema hield zich bezig met de vraag of de term ‘persoonlijke heerschappij’ eigenlijk wel toepasbaar was op het geheel of slechts op een deel van Wilhelms regeerperiode. De discussie over de persoonlijke heerschappij ontstond in de vroege jaren 1950 en zou tot in de jaren 1980 nog regelmatig opnieuw opvlammen onder invloed van vergelijkbare discussies over de aard en de verdeling van de macht tijdens het naziregime. Dat heeft inmiddels geleid tot een geheel eigen, uiterst doorwrochte meta-literatuur waarin uiteenlopende en botsende standpunten met betrekking tot de macht en de politieke invloed van Wilhelm II worden geordend, vergeleken en beoordeeld.²

Het is niet mijn bedoeling om met dit boek opnieuw de discussie over persoonlijke heerschappij te openen. Hoe nuttig deze polemiek ook is geweest om het wetenschappelijke werk

over deze regeerperiode in verband te brengen met meer algemene vragen over de politiek van het Duitse Rijk, ze werd tegelijkertijd ernstig gehinderd door een fundamentele onzekerheid over definities. De kreet ‘persoonlijke heerschappij’ zoals die werd gebruikt in de politieke polemiek, had voor verschillende mensen ook steeds weer een enigszins andere inhoud, en heeft daarom ook nooit één algemeen aanvaarde of stabiele betekenis gekregen. Dat heeft vervolgens de wetenschappelijke discussie over de toepasselijkheid ervan in het geval van Wilhelm II er niet eenvoudiger op gemaakt. Terwijl de meeste historici die de term gebruikten het er wel over eens waren dat die beter past bij sommige delen van zijn regeerperiode dan bij andere, is men het nooit eens kunnen worden over het moment waarop de persoonlijke heerschappij begon en wanneer deze weer eindigde.³ Het is opvallend dat John Röhl, ooit de belangrijkste vertegenwoordiger van de opvatting dat er sprake zou zijn geweest van persoonlijke heerschappij, die term de laatste jaren niet langer lijkt te gebruiken en in plaats daarvan de veel vagere concepten ‘koningschapsmechanisme’ en ‘persoonlijke monarchie’ bezigt.⁴

Ik richt me in dit boek echter op het karakter en de omvang van de macht van de keizer, zijn politieke doelstellingen en de vraag in hoeverre hij erin slaagde om die te verwezenlijken, de mechanismen die hij gebruikte om gezag uit te stralen en invloed uit te oefenen en de mate waarin zijn gezag in de loop van zijn regeerperiode fluctueerde. Het doel is daarbij aan het licht te brengen welke macht Wilhelm nu precies kon uitoefenen op verschillende gebieden, en met welke obstakels hij daarbij werd geconfronteerd. Ik zal stellen dat het keizersambt geen monolithisch geheel was, maar eerder een samenstel van functies – politieke, ambassadoriale, religieuze, militaire, culturele, symbolische – die in een dynamische verhouding tot elkaar stonden en nog lang niet vastlagen toen Wilhelm II de troon besteeg. De keizer moest bovendien zien te opereren binnen

een uiterst ingewikkeld politiek stelsel waarin de machtsrelaties voortdurend aan verandering onderhevig waren. Het keizersambt omvatte enkele belangrijke voorrechten op het gebied van de uitvoerende macht, maar of en hoe en met hoeveel succes hij die macht kon uitoefenen was afhankelijk van zaken waarop hij zelf maar in beperkte mate invloed had. Er bestond een ingewikkelde wisselwerking tussen zijn macht als politieke figuur en zijn gezag als publieke figuur – het is interessant om op te merken dat in een deel van de meer recente studies over het bewind van de keizer de aandacht inmiddels verschoven is van de wereld van de hogere politiek naar de aanwezigheid van Wilhelm in de levendige mediacultuur van het late Duitse Keizerrijk.⁵ Ik heb met dit boek geen uitputtende biografie van de keizer willen schrijven, maar slechts een studie van zijn macht. Hoewel ik gebruik heb gemaakt van een aantal niet-gepubliceerde bronnen, kan ik niet beweren belangrijke nieuwe ontdekkingen te hebben gedaan. Mijn doel was eerder synthese en interpretatie. Eén vraag staat daarom centraal: hoeveel verschil maakte het dat het Wilhelm II was die op de Duitse keizers troon zat gedurende die turbulente jaren tussen 1888 en 1918?

1. De jonge jaren

De macht binnen de familie

Toen Wilhelm II in januari 1859 werd geboren, zat zijn grootvader nog niet op de Pruisische troon. Dat gebeurde pas vlak voor Wilhelms tweede verjaardag, in januari 1861. Er zouden bijna drie decennia verstrijken voor zijn grootvader op negentigjarige leeftijd, in maart 1888, overleed. Wilhelm werd dus al van jongs af aan geconfronteerd met het feit dat zijn vader Friedrich Wilhelm, de Pruisische kroonprins, niet de enige persoon was die hij had te respecteren. Boven hem stond nog een vader, een grotere vader, een figuur met een haast mythische reputatie en de plechtstatigheid en de indrukwekkende snor van een Bijbelse patriarch. De grootvader was niet alleen vorst van een koninkrijk en (vanaf 1871) de stichter van een keizerrijk, maar ook het hoofd van het huishouden, en dat had verstrekkende gevolgen voor het familieleven van zijn levende nageslacht.¹ In oktober 1886 (toen hij zevenentwintig was), legde Wilhelm het probleem uit aan Herbert von Bismarck, de zoon van de kanselier, die een tijd lang zijn vriend en vertrouweling was:

De prins [...] zei dat het ongewone feit dat er drie volwassen generaties waren in een heersersfamilie de zaken compliceerde voor zijn vader: in alle andere gevallen, zowel in heersers- als andere families, bezat de vader immers het gezag en was de zoon financieel afhankelijk van hem. Maar hij

[prins Wilhelm] viel niet onder het gezag van zijn vader en hij kreeg geen cent van hem. Aangezien alles afkomstig was van het hoofd van de familie, was hij onafhankelijk van zijn vader [...], en dat was uiteraard onaangenaam voor zijne keizerlijk hoogheid [de kroonprins].

Deze ongemakkelijke verdeling van de macht tussen ouder en grootouder was de bepalende factor in Wilhelms leven. De vrije tijd, het tenue, de militaire plichten en de representatieve functies van de prinsen vielen stuk voor stuk onder het gezag van hun grootvader koning Wilhelm I. De privéleraar van de prins, die door de koning was benoemd en door hem werd betaald, droeg ertoe bij dat de invloed van zijn ouders nog verder werd beperkt.² In die zin waren de kinderen, zoals de kroonprinses in de zomer van 1864 aan haar moeder toevertrouwde, ‘publiek bezit’.³ Vanaf augustus 1865, toen de koning weigerde toe te staan dat Wilhelm en zijn broers en zussen zich bij hun ouders voegden op vakantie in Engeland, beklagde de kroonprinses zich erover dat de koning en de koningin zich steeds meer begonnen te bemoeien met de levens van de kinderen.⁴

Misschien was het onvermijdelijk dat er spanningen zouden ontstaan tussen deze twee generaties die zich beide even sterk verantwoordelijk voelden voor de opvoeding van een derde, maar de kans op een conflict werd nog eens aanzienlijk vergroot door de politieke partijstrijd aan het hof van de Hohenzollerns. Sinds de revolutionaire opstanden van 1848-1849 werd het hof van Friedrich Wilhelm IV gedomineerd door twee politieke facties die lijnrecht tegenover elkaar stonden: de westers georiënteerde conservatief-liberale partij en de pro-Russische aartsconservatieven. Deze twee belangengroepen hadden gedurende de jaren 1850 tegen elkaar geïntrigeerd – met name tijdens de Krimoorlog, toen ze een onderling radicaal verschillend buitenlands beleid hadden voorgestaan – en ze waren nog altijd actief toen Wilhelms moeder in 1858 Engeland

verliet om een huishouden te stichten met haar nieuwe echtgenoot in Berlijn. De kroonprinses stond bijzonder vijandig tegenover de 'Russische klik', die gekenmerkt werd door haar 'onvriendelijkheid', 'jaloezie', 'antipathie' en niet in de laatste plaats door haar 'afkeer van de Engelsen en alles wat Engels is'. 'De sympathie van die Russische, reactionaire, piëtistische klik kan me niets schelen, en ik verafschuw hun manier van denken hartgrondig en hoop toch echt dat hun tijd voorbij is.'⁵

Met haar uiterst orthodoxe of evangelische geloofsovertuigingen, haar reactionaire opvattingen over de binnenlandse politiek en haar naar het oosten gerichte blik in buitenlandse zaken vormde de Russische klik het culturele en politieke tegenovergestelde van het kroonprinselijk paar en hun entourage. Friedrich Wilhelm en Victoria waren in theologisch opzicht ruimdenkend, in politiek opzicht vooruitstrevend, en hun opvattingen over de buitenlandse politiek waren georiënteerd op Groot-Brittannië en werden gekenmerkt door een groot wantrouwen ten opzichte van Rusland. De kans op spanningen werd nog verder vergroot door het feit dat Victoria, de meest vrijzinnige van het tweetal en de dominante persoonlijkheid in hun relatie, een intelligente, welbespraakte, bazige en emotionele vrouw was, die een sterk superioriteitsgevoel koesterde ten opzichte van de mensen die haar omringden. Dankzij haar scherpe blik, haar status als relatieve buitenstaander en haar grote interesse in politieke macht vormt Victoria's correspondentie met haar moeder, de Britse koningin Victoria, een van de beste bronnen die we hebben voor het leven aan het Pruisische hof. Uiteraard maakten deze eigenschappen haar weinig populair bij de conservatieven aan het hof, die haar directheid ongepast vonden voor een vrouw en die haar er later van zouden beschuldigen dat ze haar man zou hebben onderworpen aan haar eigen politieke wil.

Aanvankelijk had de prominente aanwezigheid van de 'Russen' aan het hof en in de *beau monde* van Berlijn de kroonprins

en zijn echtgenote hooguit wat geïrriteerd. In 1862 zou dit echter plots dramatisch veranderen toen een langdurig conflict tussen de kroon en de liberale meerderheid in het Pruisische parlement (de *Landtag*) uitliep op de benoeming van de notoir antiliberaal Otto von Bismarck tot kanselier en de ontbinding van de *Landtag*, zonder dat er nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven. Het probleem was niet alleen dat de ‘reactionaire partij’ nu alle overheidsorganen beheerste en haar ‘Russische’ agenda in praktijk begon te brengen in het buitenlandse beleid.⁶ Een veel ernstiger probleem was dat het hof zelf nu ook een ruk naar rechts maakte. De koning manoeuvreerde niet langer tussen de partijen zoals Friedrich Wilhelm IV dat had gedaan in de jaren 1850, maar verbond zich nu ondubbelzinnig met het reactionaire element. ‘De reactionaire partij wordt met de dag sterker,’ schreef Victoria in juli 1862, ‘en ze hebben de koning nu geheel in hun kamp en in hun macht.’ Tegen de zomer van dat jaar waren kroonprins Friedrich Wilhelm en zijn vader in politiek opzicht inmiddels zo ver van elkaar verwijderd geraakt dat een normaal gesprek nauwelijks nog mogelijk leek. Zelfs de kleinste toespeling op politieke kwesties, zo weet Victoria te melden, ‘brengt [de koning] tot razernij, zodat hij voor geen rede vatbaar lijkt’.⁷ Deze ommekeer in de politieke stemming aan het hof zorgde ervoor dat de kroonprins en zijn echtgenote zich pijnlijk bewust werden van hun geïsoleerde en machteloze positie. ‘Het gevoel van vernedering is nog het moeilijkst te verdragen,’ schreef Victoria in januari 1863. ‘Ons rest niets anders dan onze mond te houden en toe te zien hoe de mensen van wie we houden en voor wie we eerbied hebben betreurenswaardige vergissingen begaan.’⁸

Er was uiteraard nog wel een alternatief voor zwijgen, en de kroonprins en zijn echtgenote stonden feitelijk niet helemaal alleen. Overal in Pruisen bleef een sociaal invloedrijke liberale beweging vraagtekens zetten bij de legitimiteit van het bewind dat nu regeerde zonder parlement, in strijd met de grondwet.

Op 5 juni 1863, na de publicatie van nieuwe decreten die de persvrijheid beperkten, sprak de kroonprins zich voor het eerst publiekelijk uit tegen de nieuwe regering. Tijdens een receptie die ter ere van hem werd gehouden in Danzig, nam hij afstand van de regering-Bismarck en zei hij de recente provocatieve maatregelen te betreuren. Toch zou dit een minder dramatische gebeurtenis blijken te zijn dan op dat moment werd gedacht. Friedrich Wilhelm deinsde ervoor terug om zichzelf aan het hoofd van de progressieve beweging te plaatsen. Hij ging zelfs zover dat hij zijn vader ervan verzekerde dat hij zich in de toekomst zou onthouden van dit soort protesten.⁹

Voor het persoonlijk leven van de kroonprins en zijn echtgenote, en daarom ook voor hun nog jonge zoon Wilhelm, zouden de gebeurtenissen van juni 1863 echter blijvende gevolgen hebben. Nu hadden ze de woede gewekt van de kanselier, een man die bijzonder ingenieus en vasthoudend kon zijn in zijn haat en die regelmatig tegen hen zou intrigeren. Hij zou bovendien nog dertig jaar lang een uiterst belangrijke machtsfactor blijven in de Pruisisch-Duitse politiek. Op de kortere termijn leidden Friedrich Wilhelms openlijke oppositie en Victoria's uitgesproken persoonlijke steun voor de standpunten van haar echtgenoot er echter toe dat het stel aan het hof in politiek en sociaal opzicht steeds verder geïsoleerd raakte. 'U kunt zich niet voorstellen hoe pijnlijk het is,' schreef Victoria in juli 1863, 'om voortdurend omringd te zijn door mensen die alleen al het feit dat je bestaat betreuren en die je gevoelens beschouwen als een teken dat je gek bent!'¹⁰

Pas tegen deze achtergrond is het mogelijk om een goed begrip te vormen van de animositeit die aan het licht kwam bij zelfs de kleinste meningsverschillen over de training, het onderwijs en de representatieve taken van de jonge Wilhelm en zijn broers. De opleiding van een absolutistische of neo-absolutistische vorst is altijd, zoals John Röhl heeft opgemerkt, '*ipso facto* een politieke kwestie van het grootste belang' omdat ze gevol-

gen heeft voor de toekomstige uitoefening van de soevereine macht.¹¹ In het geval van het hof van de Hohenzollerns werden de tegenstellingen nog eens extra gecompliceerd door de partijstrijd die de kroonprins en zijn echtgenote vervreemde van de regerende vorst en zijn kanselier. De polarisatie die daarvan het gevolg was, uitte zich ook in twee tegenovergestelde pedagogische idealen: het ene een anglofiel, liberaal-burgerlijk ideaal dat uitging van de burgerlijke deugden en sociale verantwoordelijkheid, het andere een oud-Pruisisch, aristocratisch ideaal dat gericht was op het aanleren van militaire vaardigheden en discipline. Dat bleek duidelijk toen er 'civiele' en 'militaire' huisleraren moesten worden gevonden voor prins Wilhelm. De eerste kandidaat die zijn ouders als civiel leraar hadden gekozen, moesten ze laten gaan vanwege zijn progressieve politieke connecties. Uiteindelijk zou men kiezen voor Georg Ernst Hinzpeter, een man met nauwe, zij het indirecte banden met de 'partij van de kroonprins', die exclusieve zeggenschap vroeg en kreeg over de opleiding van de prinsen. Hij zou Wilhelms civiele leraar blijven tot diens achttiende verjaardag. Hinzpeter bepaalde de toon van Wilhelms vroege scholing en stelde een zwaar programma op van lessen Latijn, geschiedenis, godsdienst, wiskunde en moderne talen dat al om zes uur 's ochtends begon en tot zes uur 's avond doorging (en in de winter nog een uur langer) en werd afgewisseld (op woensdag- en zaterdagmiddagen) met leerzame bezoeken aan mijnen, werkplaatsen, fabrieken en de huizen van arme arbeiders.

Ook de twee leraren kwamen met elkaar in conflict over de onderlinge verdeling van de macht en de verantwoordelijkheden. De eerste militaire leraar van de prins kreeg genoeg van zijn benoeming toen hij besepte dat Wilhelms ouders het leeuwendeel van de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van het kind bij Hinzpeter hadden gelegd. Nadat hij in 1867 zijn ontslag had ingediend, brak er een conflict uit over zijn opvolging, waarbij de entourage van de koning direct betrokken

raakte. ‘Gelukkig wisten we voet bij stuk te houden [...]’, schreef Victoria aan haar moeder, ‘maar ik vind deze bemoeienis met onze zaken onacceptabel. U heeft geen idee hoeveel moeite de regerende partij doet om haar spionnen aan het hof te plaatsen en van hoe fel zij ons haten.’¹²

Ook de representatieve taken van de prinsen vormden een aanleiding voor onvrede bij de kroonprinses en haar echtgenoot. In augustus 1872 getuigde ze van haar ‘afschuw’ nadat ze had vernomen dat Wilhelm een Russisch uniform zou moeten dragen ter gelegenheid van het bezoek van de tsaar. ‘Uiteraard wordt mij niets gevraagd en is al dit soort zaken geregeld zonder dat ik er een stem in heb.’¹³ Een van de redenen voor Victoria en Friedrich om er bij de keizer op aan te dringen dat hij zou toestaan dat de jongens een kostschool bezochten waar ze samen met leeftijdgenootjes konden worden opgeleid, was dat ze de kinderen wilden onttrekken aan de onderdrukking aan het hof. Zoals John Röhl al heeft opgemerkt, was de beslissing om Wilhelm naar het lyceum Fredericianum in Kassel te sturen een ‘ongehoord experiment’. Geen enkele Hohenzollern-prins had ooit een dergelijke ‘civiele’ scholing genoten. Deze beslissing laat duidelijk zien hoe de opvattingen over de scholing van prinses aan het veranderen waren, niet alleen in Duitsland, maar ook daarbuiten – George v van Engeland studeerde samen met zijn adellijke leeftijdgenoten aan het Naval College, en zelfs de jeugdige keizer Hirohito bezocht een middelbare school in Tokyo.¹⁴ Het had uiteraard voor de hand gelegen dat Wilhelm een gymnasium in Berlijn bezocht, maar zijn moeder maakte hier bezwaar tegen omdat de enige school in Berlijn die geschikt was in politiek opzicht ‘te reactionair’ zou zijn geweest.¹⁵

Uiteraard stuitte het plan op sterk verzet van de keizer (die titel droeg hij sinds 1871). Pas na een langdurige ‘belegering van alle kanten met verschillende belegeringswerktuigen’ kon hij worden overgehaald om ermee in te stemmen. Zoals Victoria

opmerkte in een brief aan haar moeder, zou de keizer voortaan niet langer in staat zijn om ‘Wilhelm te dwingen bij alle gelegenheden in Berlijn aanwezig te zijn en stad en land af te reizen – dit was de enige manier om die belachelijke invloed van de keizer een halt toe te roepen’.¹⁶ De verhuizing naar Kassel was een overwinning voor de pedagogische idealen van de kroonprins en zijn echtgenote. Wilhelms inschrijving aan het gymnasium in Kassel vanaf 1874 betekende dat hij steeds langere tijd niet in Berlijn kon zijn, en wat belangrijker was, dat hij tot zijn achttiende jaar was vrijgesteld van zijn militaire taken (Wilhelm was officieel vanaf zijn tiende al lid van het Eerste Garderegiment Infanterie). Door Wilhelm te onderwerpen aan een strikt meritocratisch pedagogisch regime hoopte men hem ook de arrogantie en de prinselijke luimen af te leren die hij had opgedaan door de kruiperigheid en het ijdel vertoon van het leven aan het hof.

De kroonprinses had altijd wantrouwend gestaan tegenover de rol die het leger speelde in de socialisatie van haar oudste zoon, en ze was bijzonder gevoelig voor signalen dat hij zich aan het reactionaire ethos daarvan begon aan te passen. Al in februari 1871, toen de prins nog pas twaalf was, beweerde ze gemerkt te hebben dat Wilhelm ‘een zekere gevoeligheid had voor de oppervlakkige en bekrompen opvattingen van het leger’.¹⁷ Het was dan ook vooral aan haar te danken dat haar zoon een – naar Hohenzollern-maatstaven gemeten – relatief weinig militaire opvoeding genoot. Tot hij zijn studie aan de universiteit van Bonn had voltooid, waren Wilhelms militaire verplichtingen nadrukkelijk ondergeschikt aan zijn ‘civiele’ scholing. Dat verklaart wellicht waarom Wilhelm zich, ondanks zijn ontegenzeggelijke belangstelling voor de cultuur en de ambiance en met name ook de uniformen van het regimentsleven, nooit de zelfonderwerping en -discipline lijkt te hebben eigen gemaakt die een volwaardige Pruisische militaire scholing nog altijd probeerde bij te brengen. Hij had moeite om te accepte-

ren dat hogere officieren hem corrigeerden of zelfs ook maar adviseerden. Zelfs na vijf jaar aan Wilhelms zijde als zijn militair adjudant, van 1879 tot 1884, moest kapitein Adolf von Bülow erkennen dat hij er niet in was geslaagd het effect van de opvoeding van de prins te corrigeren. Wilhelm had weliswaar de uiterlijke vormen overgenomen, maar niet de waarden en de mentaliteit van een Pruisische officier.¹⁸ Wilhelm was niet de creatuur van Potsdam en het exercitieplein die sommige populaire biografieën in het verleden hebben geschetst, maar eerder een militaire dilettant. Ondanks haar regelmatige klachten was het plan van zijn moeder om de aanspraken die het leger deed op haar zoons te saboteren een succes. Of de merkwaardige combinatie van Hinzpeter, Potsdam, Kassel en Bonn die Wilhelm had gevormd uiteindelijk een beter resultaat had opgeleverd dan het traditionele model, is weer een andere vraag. Men zou kunnen stellen dat de merkwaardige besluiteloosheid van Wilhelms opvoeding, het heen-en-weer tussen twee tegenovergestelde leefwerelden, het ontbreken van een duidelijke eenheid, juist heeft voorkomen dat hij tot een coherente kijk op het leven of een stabiele gedragscode heeft kunnen komen.

Wilhelm wordt troonpretendent

Uit de zo nu en dan opvlammende meningsverschillen over Wilhelms opvoeding blijkt wel hoe groot de gevolgen van de spanningen tussen de verschillende generaties, de persoonlijke vijandschappen en de partijstrijd waren voor het jonge leven van de prins. In deze conflicten speelde Wilhelm een passieve rol. Hij was de speelbal van het berekenende gedrag van anderen. Op een bepaald moment moet hij zich echter bewust zijn geworden van de bewegingsruimte die was ontstaan door de langdurige vete tussen zijn ouders en de regeringspartij. Dat bleek duidelijk in 1883, toen zijn vader de vierentwintigjarige

vroeg hem te begeleiden tijdens een officiële reis naar Spanje. Hij had geen zin om te gaan, maar in plaats van botweg te weigeren vroeg hij in het geheim aan zijn grootvader, die zijn scepticisme over deze kostbare onderneming niet onder stoelen of banken had gestoken, om de reis te verbieden, omdat het ongewenst zou zijn dat hij zijn bataljon op dat moment in de steek liet. Het zal ongetwijfeld niet het eerste succes zijn dat hij op deze manier boekte. Toen Friedrich Wilhelm in november 1883 ontdekte wat er werkelijk was gebeurd, beschuldigde hij zijn zoon er tijdens een verhit gesprek van ‘al heel lang achter de rug van zijn ouders om zaken te hebben gedaan met de keizer’.¹⁹

Deze samenwerking tussen keizer Wilhelm I en zijn kleinzoon was het bewijs van de langzame verschuiving van de affecties binnen de familie. Wilhelm had sinds zijn vijftiende een steeds hechtere band ontwikkeld met zijn grootvader. Tegen het begin van de jaren 1880 begon het tijdgenoten ook op te vallen hoe goed de twee het met elkaar konden vinden,²⁰ en rond 1880 werden bovendien de eerste tekenen zichtbaar van een groeiende afstand tussen Wilhelm en zijn ouders. Dat was deels het gevolg van Wilhelms verlangen naar een grotere zelfstandigheid nadat hij zich in april 1879 had verloofd met Auguste Viktoria van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg. Wilhelms ouders, en met name zijn moeder, hadden een doorslaggevende rol gespeeld bij de totstandkoming van deze verloving, ondanks de protesten van iedereen (onder wie ook de oude keizer) die bezwaar maakte tegen de relatief bescheiden afkomst van de bruid. Als Wilhelms moeder echter had gedacht dat het huwelijk haar dichter bij haar zoon zou brengen, had ze zich vergist.

Anglofoob, allesbehalve vrijzinnig en zeer orthodox in haar geloofsovertuigingen, bleek ‘Dona’, zoals Auguste Viktoria zich door haar vrienden liet noemen, al snel ‘een van de grote steunpilaren van die krachten die fel tegenstander waren van het kroonprinselijk paar en hun waarden’.²¹ De vervreemding tus-

sen de twee huishoudens die hiervan het gevolg was, werd nog eens vergroot doordat Wilhelm uitdrukkelijk afstand nam van de vrijzinnige politieke opvattingen die ertoe hadden geleid dat de kroonprins en zijn echtgenote waren veroordeeld tot een oppositierol aan het hof in Berlijn. Tijdens verschillende onaangename confrontaties met zijn vader in het begin van de jaren 1880 maakte Wilhelm duidelijk dat zijn politieke sympathie uitging naar het regime dat op dat moment aan de macht was. Het had allemaal iets griezelig onvermijdelijks: Friedrich Wilhelm had zich na 1862 tegen het beleid van zijn vader gekeerd en Wilhelm I, die geen levende vader meer had gehad om zich tegen af te zetten, had zich in de jaren 1840 tegen de regerende vorst Friedrich Wilhelm IV gekeerd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou zich dit mechanisme zich ook weer tegen Wilhelm II keren toen zijn eigen zoon, kroonprins Friedrich Wilhelm, openlijk het gezag van zijn vader ter discussie stelde. Wat ongevoel was aan de jaren 1880 was het feit dat er nu drie volwassen generaties waren, zodat de oudste en de jongste konden samenspannen tegen de middelste.

Wilhelms toenadering tot de soeverein wierp haar eerste politieke vruchten af in 1884, toen hij werd gekozen om leiding te geven aan een belangrijke ceremoniële missie naar Rusland. Er waren goede redenen om Wilhelm te sturen in plaats van zijn vader, niet in de laatste plaats vanwege de ‘belachelijk anti-Russische houding’²² van die laatste, maar Friedrich Wilhelm, die er pas over te horen kreeg nadat de beslissing al was genomen, had terecht het gevoel dat men hem bewust had genegeerd. Bij zijn terugkeer uit Rusland wachtte Wilhelm dan ook een koele ontvangst door zijn ouders. ‘Toen hij terugkeerde uit Sint-Petersburg werd Wilhelm door iedereen hartelijk begroet, behalve door zijn ouders, die inmiddels al te veel goeds over hem hadden gehoord,’ aldus graaf Waldersee, die de prins had begeleid tijdens zijn reis. ‘Wie hen voor zich wil winnen, zal iets lelijks moeten zeggen over hun zoon...’²³

Wilhelms twaalf dagen durende bezoek aan Rusland was een succes. Hij kon het goed vinden met tsaar Alexander en lijkt een uitstekende indruk te hebben gemaakt op zijn Russische gesprekspartners.²⁴ Nu ontwikkelde hij de merkwaardige gewoonte om direct per brief te rapporteren aan zijn grootvader, hetgeen het protest uitlokte van de Duitse ambassadeur in Sint-Petersburg, die het gevoel had dat de ‘geheime diplomatie’ van de prins hem in zijn officiële capaciteit ondermijnde. Zelfs al voor hij het Russische grondgebied weer had verlaten begon hij, met medeweten van Bismarck, een ‘geheime correspondentie’ met de tsaar, waarin hij zichzelf tegenover de Russische soeverein voordeed als een ferm tegenstander van de russofobische positie van zijn vader. In een van de typische brieven die hij kort na zijn terugkeer schreef, drong hij er bij de tsaar op aan zich toch vooral niet te veel aan te trekken van de uitbarstingen van zijn vader:

U kent hem toch, hij ligt graag dwars, hij staat onder de invloed van mijn moeder, die op haar beurt weer wordt aangestuurd door de koningin van Engeland en zorgt dat hij alles door een Engelse bril ziet. Ik verzeker u dat de keizer, vorst Bismarck en ik het er alle drie volledig over eens zijn en dat ik de versterking en de handhaving van de Driekeizersbond als mijn hoogste plicht zal blijven beschouwen.

In een brief van juni 1884 informeerde hij de tsaar over zijn vaders extreem vijandige houding ten opzichte van het beleid van de Russische soeverein en zijn regering: ‘Hij (Papa) beschuldigde de regering ervan te liegen en verraad te plegen etc. en hij gebruikte elke hatelijke term die hij maar kon bedenken om uw naam te besmeuren.’²⁵

Ook het jaar daarop hield Wilhelm deze ‘hotline’ met de tsaar open, aangemoedigd door Bismarck. Deze opvallende schending van de vertrouwelijkheid binnen de familie tegen-